

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ СВІДОМОСТІ ЯК РАМКОВОЇ УМОВИ ПІЗНАННЯ, МЕТОДОЛОГУВАННЯ, ВІРИ, МИСЛЕННЯ, ДІЯЛЬНОСТІ

Віктор МОСКАЛЕЦЬ

УДК 159.922

Viktor Moskalets

FUNCTIONAL-PSYCHOLOGICAL ESSENCE OF CONSCIOUSNESS AS A FRAMEWORK CONDITION OF COGNITION, METHODOLOGIZATION, FAITH, THINKING, ACTIVITY

“Я не впевнений, що можна дійсно
збагнути диво мислення...”
Альберт Ейнштейн

Актуальність дослідження свідомості як рамкової умови пізнання і методологування, згідно з А.В. Фурманом (2017), зумовлюється, принаймні, чотирма причинами. По-перше, потребою істотного поліпшення методологічної грамотності українських гуманітаріїв, насамперед, необхідністю спроможності фахівців діяльності типу “людина–людина” виразно диференціювати методологію як вчення, тобто, як систему фундаментальних знань про парадигмальні підходи, принципи, методи, способи та засоби компетентної професійної діяльності, та методологування як інтелектоємну практику – висококомпетентне й досконале здійснення за принципом особистісного вчинкового екзистенціювання “тут і тепер”.

По-друге, однією з істотних прогалин методологічної спроможності педагогів, політологів, психологів, соціологів, культурологів є їхня нездатність аналітично розмежовувати рівні організації не лише власного ме-

тодологування, як розрізнення методологічних аналізу, рефлексії, розуміння, мислення, роботи, діяльності, а й методологічних знань загалом: філософських, загальнонаукових, дисциплінарних, конкретно-тематичних, проблемно-ситуаційних.

По-третє, відсутністю задовільної загальної теорії свідомості, яка б, на відміну від наявних філософських та психологічних описів, пояснювала сутність цього чи то “найзагадковішого явища”, чи “найдивовижнішої властивості”, чи найбільш заплутаної, “важкої проблеми” сучасного інтелектуального – філософського та наукового – дискурсу.

По-четверте, “розвіюванням” у теоретичній психології методологічних фантомів-настанов щодо спроможності людського розуму “розсекретити” або мисленнево “вишукати” найскладніші об’єкти пізнання та усвідомленого конструювання (психіку, свідомість, інтелект, мислення, духовність, віру, надію, любов, добро, красу, свободу, справед-

ливість і т. ін.) за допомогою наявних у нього на сьогоднішній день науково-дослідницьких методів і засобів [10, с. 16].

Мета і цілі повідомлення: 1. Задовільно пояснити *функціонально-психологічну*, тобто обов'язкову щодо *методологування як інтелектуальної практики* – висококомпетентного й досконалого здійснення за принципом особистісного вчинкового екзистенціювання “тут і тепер” (А.В. Фурман), – сутність свідомості як інформаційно-досвідної матриці та рамкової умови цієї практики, що розгортається посередництвом інтелекту й мислення і реалізується (об’єктивується) в діяльності.

2. Дослідити свідомість “способом опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності” (М.К. Мамардашвілі, О.М. П’ятигорський) та окреслити базисний функціонально-психологічний зміст цієї здатності.

3. Аналітично обґрунтувати дефінітивні характеристики функціонально-психологічної сутності інтелекту, мислення, діяльності як умов і засобів функціонування свідомості.

4. Показати, що в онтогенезі свідомість виникає і розвивається водночас і посередництвом розвитку понятійного (предикативного) мислення і мовлення.

5. Окреслити предмет аналітичного вивчення комунікативної (спілкування) та ігрової діяльностей як умови, способу і чинника формування ноєзних і ноємних утворень свідомої здатності дітей дошкільного віку, що буде висвітлено в наступному повідомленні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У результаті аналітичного опрацювання публікацій А.В. Фурмана (див. [7–10]), присвячених свідомості як “рамковій умові пізнання і методологування”, автор цього повідомлення, насамперед, ще раз переконався, що *свідомість – це інформаційно-досвідна матриця суб’єкта*, яка вирішально-визначальним чином детермінує якісні виміри не лише цих “інтелектуальних функцій”, а й усіх психічних актів людини, зокрема й тих несвідомих, котрі функціонують як спонуки, що не нівелюють, а лиш так чи інакше спотворюють, деструктивним чином змінюють усвідомлену мотивацію, тобто приховують її правдивий зміст від неї самої. На нашу думку, саме в дискурсі такої детермінації свідомість постає як “рамкова умова пізнання й методологування” у процесі діяльності як способу існування людини. Концептуальним базисом цієї позиції є той

незаперечний факт, що свідомість – це насамперед *differentia specific* людської психіки, її інтегральна сутнісна властивість, що відрізняє її від усіх інших форм і рівнів організації та функціонування психічних феноменів на планеті Земля, або “найвища субстанційна форма людського буття”, – як висловився А.В. Фурман [10, с. 24].

Однак на сьогоднішній день немає жодного концептуального пояснення природи, “єства”, себто сутнісного базису цієї матриці, цієї рамкової умови пізнання й методологування. А.В. Фурман констатує: “Вочевиднюється маловісний факт: на сьогодні кращими достойниками людства не відкриті методологічні засоби та інструменти, які були б адекватні незбагнено складному життєпотокі свідомості і які б дали змогу виявити її сутнісну панорамну буттєвість” [10, с. 17]. Він переконливо демонструє цей факт, зокрема, аналізом доробку впливового у семантичній царині свідомості сучасного американського філософа Д. Чалмерса, який дійшов кількох важливих висновків: а) понятійний горизонт сучасного розуміння природи свідомості та її феноменального осягнення (треба розуміти, пізнання її сутнісних основ, “єства” – В. М.) нетотожні; б) варто чітко розрізняти “феноменальне і психологічне поняття свідомості”; в) існує щонайменше п’ять аргументів проти редукційного пояснення свідомості; г) “справді важкою проблемою свідомості, яка залишається невирішеною, є проблема *досвіду*”; д) “досвід – це радше основний факт, який повинна пояснювати будь-яка теорія свідомості”; е) “процеси, які пояснюють усвідомлення, будуть водночас частиною осереддя свідомості”; ж) “факти свідомості є фактами принципово іншого порядку, ніж фізичні”; з) задовільною є та теорія, що пояснює, “як саме виникає свідомість”, себто дає змогу “побачити свідомість як необхідну складову природи” та ін.

Основні слабкі місця цього доробку, згідно з А.В. Фурманом, ґрунтовно “упрозорив” український філософ Андрій Вахтель, який, зокрема, зауважив: “Задовільна теорія для Чалмерса є, зрештою, *генетично-каузальною* теорією, адже має, на його думку, “надати умови, за яких фізичні процеси породжують свідомість, і для цих процесів вона має встановлювати, який саме досвід їм відповідає...”. Отож, “Чалмерса жодною мірою не цікавлять *трансцендентальні* структури свідомості та роль останньої в конструюванні трансцендентального світу. Навпаки, він розглядає свідо-

мість не самостійно, а лише як (хоча й унікальний і проблематичний) регіон природного світу...". А це, згідно з А. Вахтелем, а відтак, А.В. Фурманом, є великою і поспішною поступкою редуccionізму [10, с. 18]. Адже свідомість "має нематеріальний, позаоб'єктивний, фактично неприродний вимір буттєвості, який не те що теоретично не осмислений належним чином, а ще й термінологічно не поіменований і поняттєво не узмістовлений й не зафіксований як окрема надбівітальна даність філософською чи науковою думкою..." [Там само, с. 16-17].

Виходить, що ці дослідники вбачають феноменальну сутність свідомості, її виток, "єство" в ноуменально-інтелігібельному світі, який є "річ у собі", тобто та "річ", що недосяжна для людського розуму (Е. Кант), принаймні на сьогоднішній день... Людський розум, як відомо, спроможний досліджувати лише природну причинність матеріального світу – терени буття людства – та виявляти його феноменологічні сутності, а нематеріальний, позаоб'єктивний, фактично *неприродний, позаприродний, надприродний (трансцендентальний)* виміри буттєвості щодо його науково-дослідницьких розвідок неприступні, водночас із самим фактом їх існування чи неіснування як такого. Отож А.В. Фурман солідаризується з М.Ю. Савельєвою, котра вважає, "що пошуки методології свідомості сутнісно є спробами побудови раціональності в нераціональній сфері" [10, с. 28]. Залишається охарактеризувати ці спроби відповідним предикатом – абсурдні. Нераціональної сфери, себто неприступної для людського раціо (розуму) і його найпотужнішого здобутку і найдужчого знаряддя – науки, він, з нашого погляду, на теперішній момент *може торкатися лише посередництвом віри*.

Іншими словами, з такого трансцендентального, надбівітального, позаоб'єктивного тощо бачення феноменальної сутності свідомості випливає, що на сьогодні стосовно цієї сутності можемо задовольнитись хіба що вірою в те, що вона являє собою таємниче ядро людської душі – дару Бога або якогось іншого креатора (творця) із трансцендентальних емпіреїв "речі у собі", що передбачає або віру в Бога, або в іншого креатура відповідно. Тому людський розум може знати про це ядро лиш те, у чому воно йому себе являє, як і все трансцендентне, до прикладу, божественне – у богоявленнях, боговтіленнях, одкровеннях. Можливо, це таємниче ядро колись буде від-

крите для людського пізнання, явлене йому, а відтак уможливиться не лише функціонально-психологічне, а й феноменальне визначення "найзагадковішого явища", "найдивовижнішої властивості" чи найбільш заплутаної, "важкої проблеми" сучасного інтелектуального – філософського та наукового – дискурсів і буде створена якась генетично-каузальна метатеорія свідомості... (*про психологію і релігійної, і нерелігійної віри див.: [3, с. 55–63]*).

Отже, виходить, що, з одного боку, *методології свідомості як учення*, тобто як системи фундаментальних знань про парадигмальні підходи, принципи, методи, способи та засоби наукового пізнання її феноменології, немає і бути не може, принаймні на сьогоднішній день, тому що сутність ноуменально-інтелігібельного (трансцендентного, позаприродного тощо) неможливо пізнати засобами людської ("земної", "природної") науки чи бодай *довести сам факт його існування або неіснування*. З іншого, окреслений вище підхід до свідомості як до "рамкової умови пізнання і методологування", тобто як до інформаційно-досвідної матриці суб'єкта, яка визначальним чином спричиняє якісні виміри не лише цих інтелектоємних функцій, а й усіх психічних актів та діяльності людини, вимагає визначитись з істотним функціонально-психологічним змістом матричних основ цього процесу спричинення в межах "рамкової умови". А.В. Фурман намагається "проторити" стежку до такого визначення. Він хвацько "вихопив" мудру настанову М.К. Мамардашвілі: "...Вміти жити на вулкані незнаного у ситуації неповного знання" [10, с. 23]. А відтак слушно зауважив: "Методологічний виверт, до якого вдалися М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорський, виявився вельми вдалим, а саме вивчати свідомість не як об'єкт і не як проблему, а як спосіб опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності, що заслуговує цілковитого схвалення, хоча й не може бути прийнятий як найкращий чи, тим більше, як вирішальний" [10, с. 28–29].

Мовляв, є спроби "відштовхуватися" від цього "методологічного виверту" і прорватися до феноменологічної сутності свідомості: "Сьогодні у царині філософської методології напрацьований новітній інструментарій, що уможливує здійснення найбільш вишуканого методологування: побудови методологічних план-карт дослідження складноорганізованих явищ (Г.П. Щедровицький, О.Є. Фурман), категорійних матриць психосоціальних систем

(А.В. Фурман, А.Н. Гірняк, І.С. Ревасевич, Я.М. Бугерко), методологічної оптики дослідження психокультурних явищ залежно від типів наукової раціональності (М.С. Гусельцева, А.В. Фурман) та ін.” [10, с. 29]. Однак А.В. Фурман змушений повернутись на “стартові позиції” і констатувати, що отримати прийнятний розв’язок надскладної проблеми *сутності* людської свідомості можна тільки з допомогою *новоствореної*, також інструментально надскладної, *методологічної оптики*, і висловлює оптимістичне сподівання, що “основні результати пізнання людської свідомості належать майбутньому. Якому? Вочевидь покаже час” [Там само, с. 30].

Але ж задовільне пояснення свідомості як способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності конче необхідне для *методологування як інтелектоємної практики* – висококомпетентного й досконалого здійснення за принципом особистісного вчинкового екзистенціювання “тут і тепер” – і має бути вже, тепер! Якщо ми насправду хочемо формувати й розвивати здатність українських гуманітаріїв методологувати таким чином... А.В. Фурман також змушений зауважити, що така методологувальна мислєдїяльність *мусить* розгортатись у ситуації неповного, проблемного знання (згадаємо мудру настанову М.К. Мамардашвілі) [10, с. 28]. Отож автор цього повідомлення наспілюється наважитись запропонувати свій варіант такого розгортання й пояснення.

Вочевидь умови функціонування свідомої здатності людини можна знайти лише в системі, у якій ця здатність функціонує – в людському житті. Згідно з А. В. Фурманом: “Людське життя як постійно відновлювана екзистенція “тут-і-тепер”, що присутня завжди, бодай обмежена роками чи десятиліттями, – це і є *життя свідомості*. Без якої або поза якою неможливі для людини ні мислення, ні діяльність, ані рефлексивне пізнання, ані компетентне методологування” [10, с. 26]. І справді, ключова особливість функціонування (“життя”) свідомості полягає в тому, що вона не має власного психічного змісту (психічної модальності), а черпає його, як змістовно висловився А.В. Фурман, “з інших психічних даностей і духовних форм, й усе ж являє собою багатофункціональну буттєвість, яка забезпечує не лише відображення дійсності, а й породження смислів, значень і цінностей, актуалізацію й удїяльнення пізнавальних, почуттєвих, інтенційних, інтуїтивних та інших

психоформ (скажімо, особистісних переживань, думок чи знань), нарешті, уможливорює розвій рефлексування й відтак угледіння самої себе в актах самоусвідомлення, Я-концептуалізації” [Там само, с. 22].

Як бачимо, А.В. Фурман дослухається до настанови Д. Чалмерса чітко розрізнити феноменальне і психологічне поняття свідомості, з яких для концептуалізації свідомості як рамкової умови такої *інтелектоємної практики як методологування* мусить обрати психологічне. Тому логічно, що він слушно погоджується з критичною методологічною настановою кореляційної концепції свідомості А. Гурвіча: “Свідомість не варто плутати зі звичайною одновимірною сферою, утвореною з актів як реальних психічних подій, які співіснують і слїдують один за одним. Її радше належить розглядати як *кореляцію, співвіднесеність чи паралелїзм* між площиною актів, психічних подій, ноез і другою площиною, яка є площиною сенсу (ноем)...” [10, с. 18]. Треба розуміти, що ноеза – це (згідно з Е. Гусерлем) інтелектуальна спрямованість на об’єкт з метою осмислення його, а ноема – об’єкт як утілення знайденого усвідомленням смислу – й об’єктивного, онтологічно-буттєвого значення, і його аксіологічної (ціннісно-орієнтаційної) значущості для суб’єкта. Іншими словами, свідомість воднораз і водночас оперує і об’єктивними (незалежними від ставлення до них суб’єкта) змістами – знаннями, і суб’єктивними смислами (сенсами) – ставленнями. Отже, вивчення свідомості не як об’єкта і не як проблеми, а як способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності вимагає насамперед виявлення істотного психологічного змісту цих її двох функціонально дотичних інтенційних здатностей.

Воднораз це буде розвідкою на семантичних теренах двох з основних висновків-настанов Д. Чалмерса: з) “справді важкою проблемою свідомості, яка залишається невирішеною, є проблема *досвіду*”; д) “досвід – це радше основний факт, який повинна пояснювати будь-яка теорія свідомості”. Адже зазначені співвіднесені інтенційні здатності не можуть формуватись і функціонувати інакше, ніж посередництвом і на основі оперування досвідом. Своєю чергою, не може бути іншого основного, базового подїлу досвіду, ніж на знання і на ставлення (себто на ноези і ноєми).

Вже “словесний символїзм” (за О.О. Потебнею) терміна “свідомість” указує на першу й головну істотну складову цього психічного

феномену: “с-відомо” – з тим, що відомо, тобто, зі знаннями. Те ж саме акцентує і російське слово сознание – “со-знанием”. Подібну етимологію назви цього феномену можна знайти в усіх слов’янських та в багатьох інших мовах. Дійсно, свідомість – це насамперед знання. *Основна, базисна форма знань людини – ієрархізована система понять.*

Серцевинний зміст терміна “**поняття**” на суб’єктному рівні його вжитку як суто психологічного утворення, на нашу думку, полягає в тому, що *це знання про спільні, однакові, мисленнєво виявлені, абстраговані й узагальнені властивості тих об’єктів (предметів, явищ, дій, ознак, співвідношень тощо), які охоплюються поняттєво.* Кожне утворене поняття, як відомо, фіксується і позначається знаком (одержує назву, називається). Базова знакова система людства – мова. “Про неназвані об’єкти і речі, – пише А.В. Фурман, – неможливо дізнатися. Більше того, все, що залишається непоіменованим для людини просто не існує в дійсності її свідомості. <...> М.К. Мамардашвілі цей універсальний факт із життя свідомості назвав *законом названості або поіменованості.* <...> Скажімо, якщо ми нічого не знаємо про існування А, В, С та про їх взаємодію, а “самі вони не можуть без імен навіть артикулюватися і здійснитися, то це всерівно, що їх немає. <...> Причому саме поіменування – це той перший крок у світ буття людини як свідомої атомарної індивідуальності, з якого, власне, й уможливорюються особиста автономність і довкільна ніша повсякдення, соціальна пам’ять і смисл минулого, істина і правда теперішнього, нарешті свобода поведінки і діяльності та екзистенція вчинення і сенс майбутнього” [10, с. 27]. “У Г.П. Щедровицького та ж сама теза висловлена в іншій формі: “...“побачити” можна лише те, що знаєш і для чого слово маєш” [Там само, с. 22]. Воістину: “Мовлення і голос – це її (свідомості – В. М.) зусилля у здійсненні діяння над собою як самостійне пережиття, як екзистенція власної присутності “тут і тепер” (М.К. Мамардашвілі) [Там само, с. 24]. Залишається завершити: Амінь!

Все це, насамперед, означає, що кожне слово людської мови є знаком, котрий позначає якийсь поняття.

До прикладу, слово “ссавець”. У природі не існує ссавця як такого, як матеріального предмета. Матеріально існують лиш окремі ссавці, серед яких немає навіть двох цілковито однакових – у кожного з них є низка притаманних тільки йому особливостей, що відрізняють його від усіх інших, навіть від дуже

схожих на нього, навіть від його монозиготних (однотайцевих) близнюків. Але всі без виключення об’єкти, які охоплюються поняттям “ссавець”, мають спільні, однакові істотні властивості, котрі відрізняють їх від усіх інших живих істот (*differentia specific*): живонародження дитинчат і вигодовування їх на початковому етапі їхнього життя молоком. З цього походить назва “сsavці” – вони ссуть молоко з молочних залоз самки-матері; назва російською мовою – “млекопитающие” (словесний символізм, за О.О. Потєбнею). Людське мислення виявило спільність цих істотних властивостей та об’єднало це спільне в одному понятті – “ссавець”. Відтак китоподібні (всі особини всіх видів дельфінів і китів) є ссавцями, тому що вони народжують дитинчат і вигодовують їх молоком, хоча форма їхніх тіл – така, як у риб унаслідок того, що вони живуть у воді. Але це з наукового погляду – другорядна ознака (*не differentia specific*) вже тому, що вона притаманна і рибам, і деяким земноводним.

Вчений-зоолог більш ґрунтовно, вагомо й розлого визначить поняття “ссавець”, а освічена людина скаже щось на кшталт: ссавці – це теплокровні хордові тварини (мають хребет – пружний еластичний тяж ектодермального походження), самки яких виношують і народжують дитинчат та вигодовують їх молоком. Тому ротові органи ссавців пристосовані для смоктання, дзьобів у них немає. Є м’ясоїдні (хижаки) й трав’яні ссавці та ін.

Своєю чергою, існують різні групи ссавців, кожна з яких має спільні істотні властивості, котрі відрізняють її від усіх інших груп. На основі мисленнєвого виявлення цих властивостей клас ссавців поділяють на ряди: яйцекладні, сумчасті, плацентарні-комахоїдні, рукокрилі, гризуни, зайцеподібні, хижі, ластиногі, китоподібні, парнокопитні, непарнокопитні, примати, до яких належать і люди (*вид homo sapiens sapiens*). Кожна з цих назв позначає поняття, у кожному з цих понять акумульовано знання про загальні, спільні властивості всіх тих ссавців, які охоплюються даним поняттям і відрізняють їх від усіх інших тварин цього класу (*differentia specific*). До прикладу: непарнокопитні мають непарну кількість пальців (один чи три) на кінцівках і однокамерний шлунок. До ряду непарнокопитних належать роди: тапіри, носороги, коні, зебри та ін. Описання ссавців можна продовжувати дуже довго. Кожне слово в ньому позначає окреме поняття, але змісти усіх цих понять ієрархічно пов’язані між собою відповідно до реальних, матеріальних зв’язків тих об’єктів, знання про які вони містять та які акумулюються у понятті “ссавець”.

Цей приклад має продемонструвати, що:

- мова – це умова й форма буття, спосіб та засіб існування (“життя”) людської свідомості;
- людська мова містить наявні у людства знання про світ, у якому воно живе, і про людей у ньому;
- людська мова – це система, у якій кожне слово посідає певне місце, відповідне місцю у системах природи або / та культури тих об’єктів, що охоплюються поняттям, яке це слово позначає;

• зміст кожного поняття, означеного словом, можна визначити і розкрити лише за допомогою тих слів, які містять інформацію про складові, властивості та/або співвідношення об'єктів, охоплених цим поняттям; своєю чергою, кожне з цих слів позначає окреме поняття;

• оперуючи словами, людина використовує колосальні пласти знань (і ноєзних, і ноємних), накопичених попередніми поколіннями.

Чим це, запитуємо, не біовітальний (поцейбічний), “земний” сегмент природи (“єства”) досвіду як умови й засобу функціонування свідомої здатності людини?

Понятійне (предикативне, дискурсивне) мислення як головний процес функціонування абстрагованого понятійного знання дозволяє створювати й використовувати поняття і про теперішнє, і про минуле, і про майбутнє, накопичувати посередництвом знакових систем, серед яких основною, базовою є мова, досвід у вигляді знань – теоретично й практично значущої інформації – та передавати його від попередніх поколінь наступним і в такий спосіб розвивати їх мовлення, мислення, інтелект і водночас свідомість та усі психічні процеси й властивості. Відтак воно також дозволяє мисленню (абстраговано) прогнозувати вірогідні напрямки й особливості розвитку подій у наявних ситуаціях, аналітично враховуючи і наслідки тих впливів, які може здійснити на перебіг цих подій суб'єкт, котрий цю ситуацію осмислює, й одночасно здатні здійснити інші суб'єкти. Таке прогнозування перебуває у засновках другої істотної складової свідомості – *цілепокладання*.

Цілепокладання – це здатність людини мисленню, у внутрішньо-психічному плані створювати, вибудовувати проект, план своїх майбутніх дій, учинків, прогнозувати їх наслідки, визначати бажані й небажані результати тощо і на цій основі організовувати свою діяльність і поведінку та керувати ними.

Цілеспрямовані планування, проектування, організація й керівництво уможливаються за наявності у суб'єкта необхідних для цього знань про самого себе як про активне, діюче начало, котре впливає на об'єкти, змінюючи, перетворюючи, привласнюючи їх ідеально (як знання) чи матеріально, зокрема, і в процесі методологування як інтелектоємної практики – висококомпетентного й досконалого здійснення за принципом особистісного вчинкового екзистенціювання “тут і тепер”. На базі знань суб'єкта про себе (ноєзних) і відповідно до

них формується й функціонує його самооцінка і ставлення до себе (ноємні). Системне поєднання знань про себе і ставлень до себе утворює третю істотну складову свідомості суб'єкта – *самосвідомість*.

Самосвідомість – система знань суб'єкта про самого себе як про активне, діюче начало, котре впливає на об'єкти, змінюючи, перетворюючи, привласнюючи їх ідеально та матеріально тощо, й зорганізовує сформовані на цій основі самооцінки та ставлення до себе, що інтегруються у його центральній ланці – *Я-концепції*.

Ставлення суб'єкта до себе може сформуватись та функціонувати лише в усій сукупності його ставлень до інших суб'єктів і до об'єктів навколишнього світу.

Ставлення – четверта істотна складова свідомості. Людина не лише знає про оточуючий її світ і про себе в ньому, а й ставиться до нього, до його об'єктів та до себе і при цьому знає зміст своїх ставлень.

Ставлення людини – чисельні й різноманітні. Але всі вони мають один “корінь” – емоційні переживання, основний зміст яких охоплюється дихотоміями: “приємне – неприємне”, “насолада – мука”, “тішить – засмучує” і т. ін. Із цього емоційного “кореня” виростають два “стовбури”, на яких “розростаються” чисельні “гілки”, “гілочки” та “листя” усього розмаїття ставлень. Ці “стовбури” – моральні та естетичні позиції суб'єкта. Перші формуються та функціонують у межах дихотомії “добро – зло”, другі – “прекрасне – потворне”, “гарне – огидне”. Примітно, що всі ставлення базуються на оцінюванні, оцінках, котрі функціонують у межах дихотомії “позитивне – негативне”. Суб'єкт тягнеться до того, що визначає для себе як позитивне, потрібне, корисне і/або приємне, прагне долучитись до нього, заволодіти, опанувати ним і відсторонюється від того, що трактує як негативне, шкідливе, зайве і/або неприємне, намагається позбутись, уникнути його. Однак нагадаємо, що не все корисне є приємним і не все приємне – корисним, з чого можуть випливати відомі негативні наслідки...

Шляхом системного поєднання максимально лаконічних характеристик сутності цих основних складових свідомості (співвіднесення площин ноєз і ноєм, за А. Гурвічем) автор цього повідомлення вивів дефінітивну характеристику її функціонального психологічного змісту: *людина знає, що “вона знає про зміст того, “що вона знає, зокрема й про себе як*

суб'єкта, і про своє ставлення до цього знаного.

Ця характеристика є узагальненням результатів вивчення свідомості не як об'єкта і не як проблеми, а як способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності (згідно з М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорським). Вона являє собою опис ключового змісту цієї здатності, а отже і з'ясування “рамкової умови пізнання й методологування” у процесі діяльності як способу існування людини. Іншими словами, це – характеристика *регулятивних умов “життя свідомості, без якої або поза якою неможливі для людини ні мислення, ні діяльність, ані рефлексивне пізнання, ані компетентне методологування”* (А.В. Фурман).

Свідомість, як зазначалось вище, не має власної психічної модальності – притаманного тільки їй змісту, а являє себе у суб'єктній буттєвості як зміст інших феноменів психіки: інтелектуально-мисленневих, чуттєвих (відчуття, образи сприймання), емоційних, мотиваційних (потреби, бажання, прагнення тощо), вольових та ін. Отож, сама свідомість постає “без'якісною”, беззмістовною властивістю психіки, немов якийсь таємничий, неловимий “менеджер” у ній. Запропонована дефінітивна характеристика функціонального психологічного змісту свідомості є визначенням її “сфер компетентності” як такого “менеджера”, тому може і має слугувати, зокрема, інструментом вимірів усвідомленості когнітивних операцій (особливостей розуміння). Скажімо, дівчинку дошкільного віку запитують: “Ти знаєш, як звати твого дідуся?” Вона відповідає: “Тарас”. Дівчинка ще не може зрозуміти, що запитують не як звати діда, а чи *знає вона*, як його звати. Тобто дитина знає його ім'я, що й демонструє, але ще недостатньо виразно усвідомлює факт свого знання цього імені. Висновок: рефлексивна спроможність самосвідомості цієї дитини (...що *вона знає*...) ще недостатньо розвинена.

У будь-якому разі логіка дискурсу цього повідомлення скеровує на семантичні терени ще двох з основних висновків-настанов Д. Чалмерса: е) “процеси, які пояснюють *усвідомлення*, будуть водночас частиною осереддя свідомості”; з) задовільною є та теорія, що пояснює, “*як саме* виникає свідомість”.

Якщо погодитись із запропонованим автором цього повідомлення трактуванням функціонального психологічного змісту свідомості, що є регулятивною матрицею актуалізації свідомої здатності, то аксіоматичним буде тверд-

ження, що основою (інваріантною складовою) процесів, які забезпечують *формування і функціонування усвідомлення, є внутрішньо-психічне оперування понятійними знаннями* (названою, поіменованою інформацією). Базисним і головним серед цих процесів є понятійне (предикативне, дискурсивне) мислення. Отож пояснення, як виникає і розвивається це мислення в онтогенезі і філогенезі буде водночас поясненням того, “*як саме* виникає свідомість”. Підкреслимо, що вона виникає не з якогось іншого ноумена чи феномена, а відповідно до генетичної запрограмованості центральної нервової системи людини та належних соціально-психологічних умов – комунікативної діяльності, спілкування!

Згідно з концепцією видатного знавця психологічної феноменології мислення і мовлення Л.С. Виготського, мислення – це процес розв'язування задач. Притім він мав на увазі і проблемну ситуацію, котра відрізняється від власне задачі лиш тим, що в задачі вказано і відоме (умови задачі), і те, що треба знайти, а у проблемній ситуації суб'єкт, особина (окрема тварина) мусить сам/сама виявити, що слід зробити, знайти, щоб досягти бажаного, позбутись небажаного тощо, тобто щоб трансформувати для себе проблемну ситуацію в задачу. В завданні мають указуватись способи, засоби та шляхи досягнення поставленої мети. Погоджуючись з таким трактуванням сутності мислення, О.К. Тихоміров констатує: “Вивчення мислення як процесу розв'язування задач сутнісно стало загальноприйнятим у сучасній психології” [5, с. 235]. Істинність цього узагальнення різнобічно підтверджена вченими-психологами двох найвпливовіших вітчизняних наукових шкіл – С.Л. Рубінштейна (К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський, О.М. Матюшкін та ін.) і Г.С. Костюка (Г.О. Балл, Ю.І. Машбиць, А.В. Фурман, О.Є. Самойлов та ін.).

Однак, попри безумовну правильність, таке трактування функціональної сутності мислення, на нашу думку, незавершене, тому що в ньому не вказана істотна властивість власне мисленевого розв'язування задач і пошуку виходу із проблемних ситуацій. Адже тварини можуть знаходити вихід з проблемних ситуацій шляхом “спроб і помилок” (за Е. Торндайком).

Нагадаємо, що “*спроби й помилки*” – це вид оперантного навчання (набування індивідуального поведінкового досвіду, вироблення поведінкових навичок тваринами), сутність якого полягає в тому, що, опинившись у новій для неї проблемній ситуації, особина здійснює хаотичні пошукові рухи, допоки

випадково не зробить такі, котрі ведуть до успішного виходу з неї. При повторенні цієї проблемної ситуації, тварина щоразу з меншою кількістю помилкових спроб, себто швидше, робить рухи, котрі забезпечують їй успіх. Чим більше повторень цієї ситуації, тим менше помилок робить тварина, звісно, за умови знаходження правильних дій кожного разу. Вочевидь, що *мислення у цьому процесі відсутнє*. І люди нерідко намагаються знайти вихід із проблемних ситуацій, розв'язувати задачі подібним чином – шляхом спроб і помилок (методом “втику”). Якщо це вдається, то, на відміну від тварин, люди здебільшого одразу запам'ятовують випадково знайдені успішні дії.

Воднораз деякі тварини спроможні знаходити вихід із проблемних ситуацій посередництвом інтелектуальних актів. Нагадаємо, що інтелектуальну спроможність тварин відкрив В. Кюлер в експериментах із шимпанзе Султаном. До стелі вольєру він підвісив банан на такій висоті, щоб Султан не зміг, підстрибуючи, дотягнутись і схопити його. В кутку вольєра лежав ящик, цілком придатний щодо використання у якості підставки (“трампліна”) для успішного стрибка з метою дістати підвішений банан. Спочатку антропоїд декілька разів підстрибнув, намагаючись схопити фрукт – той висів не надто високо. Зазнавши невдачі, Султан пильно озирнувся навколо, на мить зупинив погляд на ящику, одразу, без жодних вагань рушив до цього предмета, взяв його, приніс, поставив під бананом і використав як підставку для стрибка, що завершився успіхом.

В. Кюлер ускладнив проблемну ситуацію – поклав у кутку декілька ящиків і підвісив банан вище, щоб, стрибнувши тільки з одного з них, шимпанзе не міг дотягнутись до приманки. Виявивши це, Султан на мить зупинився, немов замислився, пішов і взяв другий ящик, поставив його на той, який вже стояв під бананом, підстрибнув з цієї вищої підставки і легко заволодів ним. Так дійшло до п'яти. Більшу кількість ящиків він не зміг поставити один на одного так, щоб, припасувавшись краями, вони не падали – це для шимпанзе надто тонка маніпуляція. У наступній проблемній ситуації у вольєрі були тільки підвішений банан, В. Кюлер і Султан. Озирнувшись навколо, шимпанзе потягнув В. Кюлера за поли халата, поставив під приманкою, виліз йому на плечі і використав як трамплін для успішного стрибка.

З цих та багатьох інших подібних експериментів В. Кюлер вивів основні відрізняльні властивості (*differentia specific*) інтелектуальних актів тварин, серед яких першою та основною є *інсайт* (англ. *insight* – *осаяння*). Це означає, що Султан знаходив вихід з проблемних ситуацій розумово і відносно швидко, без жодних локомоційно-маніпуляційних спроб і помилок. В. Кюлер порівнював інсайти шимпанзе зі “спалахами” наукових відкриттів. Це – слухне порівняння, тому що не лише науковим відкриттям, а й всім без винятку проявам інтелекту і тварин, і людей притаманна однакова, та сама функціональна сутність, психологічний “ключ” якої – інсайт. *Більш докладно про інтелектуальні акти та мислення тварин див.: [4, с. 115; 117–119].*

Візьмемо, до прикладу, відомі задачі, котрі не вимагають якихось особливих, спеціальних, розлогих тощо знань, тобто інтелект у них “демонструє” себе в

“чистому вигляді”. Так, для розв'язання задачі про гусей потрібно знати лише, як співвідносяться між собою ціле, половина і чверть, скажімо, літр, півлітра і чвертка. Отже: Легіла ватага гусей. Назустріч їм – один гусак.

– Привіт, сто гусей, – каже цей гусак.

– Нас не сто, – відповідає вожак ватаги, – от якби нас було стільки, як є, та ще стільки, та ще половина, та ще чверть, та ще ти з нами, нас було б сто.

Питання: скільки гусей було у ватазі?

Інтелект виявляє необхідні для розв'язання задачі властивості та співвідношення об'єктів, даних в її умовах, а саме: що кількість гусей в усіх групах, названих вожаком, дорівнює 99 і що ці групи можна поділити на рівні частини – чверті, тому що половина містить дві чверті, а ціле – чотири. Це і є інтелектуальне осаяння, інсайт. Відтак чверть плюс 2 чверті плюс 4 і ще 4 чверті дорівнює 11 чвертей; 99 поділити на 11 = 9. У чверті – 9 гусей. 9 помножити на 4 = 36. Відповідь: у ватазі було 36 гусей.

Задача про ковпаки вимагає від інтелекту, насамперед, спроможності думати за інших: Три мудреці сперечались – хто з них мудріший. Один з тих, до кого вони звертались з проханням розсудити їх, показав їм п'ять ковпаків – 3 чорні і 2 білі. Потім зав'язав їм очі та одягнув на кожного чорний ковпак, а білі заховав. Відтак розв'язав тим мудрецам очі і запропонував кожному визначити, якого кольору ковпак у нього на голові. Хто першим розв'яже цю задачу – наймудріший.

Кожен з них бачить, що у обох його опонентів на головах чорні ковпаки і кожен припускає, що його ковпак може бути або чорним, або білим. Ті з них, котрих їхній інтелект веде до правильного висновку, мислять далі так: “Якщо у мене білий ковпак, то кожен з опонентів уже здогадався б, що у нього чорний, тому що міркував би так: “Якщо у мене білий ковпак, то той, у кого чорний, одразу зголосився б, що у нього – чорний, бо ж білих усього два, але він мовчить, отже, на моїй голові чорний ковпак”. А те, що вони *обидва мовчать*, означає, що у мене також – чорний ковпак”. Висновок як наслідок продуктивного осмислення мовчання обох суперників – це інсайт.

Ці приклади та вивчені автором цього повідомлення тисячі різноманітних проявів інтелекту людей і тварин дозволили визначити функціональну сутність або базисну функціональну здатність інтелекту:

Інтелект – це пізнавальна спроможність, яка являє собою здатність виявляти ті властивості, співвідношення та способи

використання об'єктів, їх властивостей, застосування яких забезпечує розв'язання задач, знаходження виходу з проблемних ситуацій. Отож інтелект є основним засобом мислення, яке психологами здебільшого трактується як процес опосередкованого й узагальненого відображення дійсності. Йдеться про опосередкування *поняттями*. Однак власне поняттями оперує лиш понятійне (предикативне, дискурсивне) мислення. Наочно-дійове мислення послуговується сенсомоторними схемами, котрі являють собою комплекси *узагальненого* перцептивного і кінестезичного досвід суб'єкта, особини, а наочно-образне мислення тварин і дітей раннього дошкільного віку – образами, які слушно назвати протоуявними; поняття як елементи розлогої системи усвідомлених дискурсивних знань у цих образах відсутні. (Про ці види мислення див.: [4, с. 117–119].)

Однак і це уточнення не поліпшує наведене трактування мислення. Адже *сприймання* – також опосередковане й узагальнене відображення дійсності.

Нагадаємо, що засобом *узагальненого опосередкування* в цьому пізнавальному психічному процесі є перцептивні моделі – закарбовані генетично (вроджені) або, головним чином, сформовані на основі відповідного перцептивного досвіду суб'єкта образи основних, відрізняльних, типових, інваріантних форм, структур (будови) класів (видів, типів тощо) об'єктів (предметів і явищ), притаманних усім об'єктам кожного класу (*узагальнення*), а також *загальних* співвідношень просторових структур: ближче – далі, зверху – знизу, між тощо. До прикладу: навіть схематичні рухливі силуети хижого птаха виводкові пташенята всіх видів безпомилково впізнають, ледь вилупившись із яєць, що виявляється у відповідних захисних реакціях; так само реагують мавпенята, котрі ще не бачили живої змії, на навіть нерухомі силуети цих плазунів (хвилясті палички тощо); контури знайомих нам об'єктів ми безпомилково впізнаємо навіть в умовах вельми короткотривалих експозицій (приблизно 0,4 сек.) і т. ін. Отож бо перцепція (сприймання) ідентифікує (впізнає) й відтак адекватно відображає об'єкти посередництвом відповідних їм перцептивних моделей, що є опосередкованим та узагальненим відображенням дійсності. Загалом відкрита система перцептивних моделей становить фундаментальну засаду перцептивного досвіду суб'єкта, особини. *Уява та образна пам'ять також оперують цими моделями.*

Воднораз, принаймні переважно більшість своїх відчуттів, образів сприймання і уяви, спогадів, потреб, мотивів, емоційних переживань та інших процесів і станів своєї психіки, люди усвідомлюють, тобто ідентифікують їх з тими поняттями, до яких належать подані у цих процесах і станах об'єкти. Отже, *не лише мислення, а й всі ті феномени психіки лю-*

дини, які усвідомлюються, опосередковані узагальненими знаннями – поняттями. Інакше кажучи, оперування узагальненнями різних рівнів та форм – не differentia specific мислення відносно усіх інших психічних процесів.

Всі ці стисло наведені аргументи дозволяють нам визначити функціонально-психологічну сутність мислення.

Мислення – це процес розв'язування задач, пошуку виходу із проблемних ситуацій, вирішення проблем за допомогою інтелекту. Так, *наочно-дійове мислення* забезпечує сенсомоторний інтелект, який оперує сенсомоторними схемами. *Наочно-образне мислення* оперує образами уяви і послуговується наочно-образним інтелектом; останній знаходить такі образи об'єктів, їх співвідношень та способів використання, які забезпечують розв'язання задач, знаходження виходу з проблемних ситуацій, вирішення буденних проблем. Однак у людей, котрі володіють мовленням, ці образи здебільшого означені, себто суб'єкт знає, розуміє їх понятійне значення. (Про ці види мислення див.: [4, с. 117–119].)

Інтелектуальну спроможність дітей віком 10–12 місяців першим дослідив Карл Бюлер за допомогою експериментів, подібних на ті, які В. Кьолер та інші вчені проводили з тваринами. Про інтелектуальні акти досліджуваних ним дітей К. Бюлер, зокрема, писав: “Це були дії, цілковито схожі на дії шимпанзе, тому що фазу життя дитини можна доволі вдало назвати шимпанзеподібним віком”. Основний, найбільш значущий для науки результат цих експериментів він слушно вбачав у тому, що *інтелектуальні акти і тварин, і дітей, які ще не володіють мовою, не залежать від мовлення*. Своєю чергою, зародки, початкова стадія розвитку мовлення дитини – крики, гуління, лепетання і навіть перші слова – вочевидь доінтелектуальна. Основна функція цих домовленісвих вокативних феноменів – комунікативна. А це означає, що вони є сигналами, за допомогою яких дитина привертає увагу навколишніх до себе задля задоволення своїх потреб.

У результаті аналізу значного масиву матеріалів власних експериментальних досліджень і проведених В. Кьолером, К. Бюлером та ін., Л.С. Виготський констатував, що основний факт, з яким ми стикаємось при генетичному розгляді мислення і мовлення, полягає в тому, що *співвідношення* між цими процесами не постійна, незмінна протягом усього розвитку величина, а величина змінна. Вони розвиваються непаралельно і нерівномірно. Криві їх розвитку багаторазово сходяться і розходяться, пересікаються, вирівнюються в окремі періоди і йдуть супутньо, навіть зливаються в окремих своїх ділянках, потім знову розгалужуються. Зокрема в досліді Кьолера маємо цілком виразний людиноподібний інтелект за відсутності хоч якогось людиноподібного мовлення та незалежність інтелектуальних операцій від “мовлення” антропоїда.

Отож мислення і засоби спілкування тварин у філогенезі: а) мають різні генетичні корені;

б) розвиваються незалежно одне від одного та одні від одних; в) істотно менш, порівняно з людиною, взаємопов'язані функціонально. Інакше кажучи, мислення й мовлення в онтогенезі людини: 1) мають різні генетичні корені; 2) до певного віку розвиваються незалежно – у розвитку мовлення дитини існує доінтелектуальна, домисленнева стадія, а в розвитку мислення – домовленнева; 3) перетинаються у певному віці, після чого мислення стає мовленнєвим, а мовлення набуває інтелектуального змістовлення [1, с. 89–195; 4, с. 121–122].

Дитина починає самостійно узагальнювати за участю мовлення за перенесення значень своїх перших слів посередництвом поверхових наочно-образних асоціацій, у результаті чого утворюється те, що Л.С. Віготський назвав “асоціативним комплексом” і “синкретичним (грец. *synkretismos* – з'єднання, об'єднання) образом”. Один з виразних прикладів цього процесу він запозичив у німецького дослідника Г. Ідельбергера: На 251-му дні свого життя дитина назвала “вау-вау” фарфорову фігурку дівчинки, з якою охоче гралась. На 307-му дні цим самим словом – собаку, що гавкала у дворі, портрети дідуся й бабусі, іграшкову конячку, годинник на стіні. На 331-му – хутряне боа із собачою головою, притім особливу увагу звернула на скляні очі тієї голови, а відтак – боа без голови. На 334-му – гумового чоловічка, який пищав при натисканні. На 396-му – чорні запонки на сорочці батька. На 433-му – виголошувала “вау-вау”, побачивши перлини на платті і термометр, призначений для ванни.

У ще одному виразному прикладі хлопчик спочатку називав “ква” качок, що плавали у ставку, потім – всі рідини, зокрема й молоко, яке пив із пляшечки. Зображення орла на монеті також назвав цим словом, а відтак “ква” стали всі монети та круглі, схожі на них за формою, предмети [1, с. 157–158].

Відтак, на відміну від власне понять, у асоціативно-комплексних, синкретично-образних узагальненнях відсутні властивості, ознаки, однакові в усіх об'єктів, котрі поєднуються узагальненням як підстава цього узагальнення.

Так, в останньому прикладі у “ква”, яким хлопчик спочатку назвав качок на воді, невдовзі були включені рідини, вочевидь за ознакою рідкої субстанції, орел на монеті разом із самою монетою, – напевне, за ознакою фігури птаха, круглі предмети – за ознакою округлої форми. Очевидно, кожна з груп предметів того самого асоціативного комплексу, утворених за якоюсь спільною для них ознакою (у цьому прикладі – рідкої субстанції, фігури птаха, округлої форми), не має спільних ознак з усіма іншими його групами. Качок і воду, у якій вони плавали, хлопчик поєднав у синкретичному образі, названому “ква”, посередництвом асоціації за суміжністю. Отож тут спрацював механізм асоціювання за подібністю: рідкі субстанції, як у тієї води, – всі рідини, зокрема, молоко; форми, яка здалася хлопчику схожою на качку; в комплекс, позначений “ква” увійшли орел на монеті разом з нею

самою; знову форми – всі предмети, схожі за округлою конфігурацією на ту монету.

Загалом є підстави висновувати, що *асоціативно-комплексне, синкретично-образне узагальнення здійснюється на фундаменті зовнішньої, суто наочно-образної, подібності чи суміжності предметів, явищ та їх властивостей*. Вільям Штерн назвав такі узагальнення *трансдукцією*.

Дорослі допомагають дитині “розбивати” її асоціативні комплекси на більш адекватні узагальнення. До прикладу, дитина засвоїла назву kota, яку почула від дорослих – “киця”. Тому називає цим словом бороду сусіда, мамину шубу, кролика та інші волохаті речі (асоціація за подібністю). Її виправляють, на кшталт: “Це не киця, а борода” тощо.

Масив відповідних етнографічних матеріалів свідчить, що узагальнені знання всіх без виключення первіснообщинних спільнот були продуктом трансдукції. Цей феномен називається *партиципація*. Скажімо, індіанці північно-бразильського племені бороро стверджували, що вони є червоними папугами араара. Не йдеться про те, що, ніби то, якісь араара колись були перетворені в бороро, або що після своєї смерті індіанці бороро стають папугами араара та ін. Йдеться про ототожнення, котре вочевидь стало результатом асоціативного поєднання їх в одному комплексі на основі якоїсь суто зовнішньої подібності чи суміжності, виявленої тими бороро, які здійснили це поєднання.

Немає ні можливості, ані потреби більш докладно розглядати партиципацію в цьому повідомленні. Зауважимо лиш, що всі поділи первісних общин, племен на тотеми, фратрії і касти, вся логіка класифікацій тотемного характеру, всі їхні уявлення про світ та про себе в ньому, тобто всі знання і ставлення у їхній, ще синкретичній, неподіленій на види, суспільній свідомості є результат партиципації посередництвом трансдукції – узагальнення на основі поверхового і здебільшого випадкового наочно-образного уподібнення.

Важливою функцією наочно-образного уподібнення, асоціювання є *творення слів-назв і знаків-символів*. Видатний український лінгвіст О.О. Потєбня довів, що словотворення – утворення назв у процесі розвитку мов – здійснювалось, зокрема, посередництвом асоціювання за подібністю різних ознак, властивостей об'єктів, їх функціональної приналежності та структурної суміжності. Він назвав цей феномен *словесним символізмом*. Асоціативно-образними утвореннями є ідеографічне та ієрогліфічне письмо (писемне мовлення), прислів'я та ін. (*Про партиципацію, словесний символізм, піктограми, ідеограми та ієрогліфи див.: [4, с. 123–124].*)

Процес поєднання мислення і мовлення у психіці людини починається у віці біля двох років, коли дитина відкриває для себе, що кожна річ має назву. Вона починає активно й дуже швидко збільшувати свій запас слів – активно запитує дорослих, як називаються

об'єкти, що потрапили в поле її уваги, і легко запам'ятовує їх назви. Суттєвою особливістю цих назв є те, що 2-4-річні діти позначають ними ті самі об'єкти, що й дорослі, але *значення*, зміст тих самих слів-назв у дітей та в дорослих істотно відрізняються між собою. Ця відмінність полягає передовсім і головним чином у тому, що діти вважають слова-назви об'єктів їх невід'ємними атрибутами, властивостями. Так, намагаючись пояснити назву об'єкта, вони "прив'язують" її до якогось із відомих їм атрибутів, властивостей цього об'єкта, що вибирається здебільшого навмання. Приклад з дослідів Л.С. Виготського: Дитині пропонують пояснити назви: "корова", "теля", "кінь", "собака". Вона тлумачить: "Корова називається "корова", тому що вона має роги (цікаво, що це саме так, згідно зі словесним символізмом, за О. О. Потебнею); а теля називається "теля", тому що в нього роги ще маленькі. Кінь називається "кінь", тому що він не має рогів, а собака називається "собака", тому що в нього немає рогів і він маленький".

На питання: "Чи можна замінити назву одного предмета іншим, до прикладу, корову назвати олівцем, а олівець – коровою?" – діти відповідають, що це неможливо, тому що олівцем малюють, а корова дає молоко. Відтак перенесення назви речі означає для них і перенесення її властивостей. Якщо вдається схилити дітей до таких перенесень, то вони не можуть здійснити це уповні. Ще один приклад з дослідів Л.С. Виготського: З дитиною все ж домовились поміняти між собою назви "корова" і "собака", а відтак запитують: "Чи є у корови роги?" Відповідь: "Є".

– "Але ж корова – це собака, а хіба у собаки є роги?"

– "Ну раз собака – це корова, раз так називається корова, то й роги мають бути. Раз називається корова, значить роги мають бути! У такої собаки, котра називається корова, маленькі роги обов'язково мають бути!"

Л.С. Виготський назвав такі значення слів дітей *псевдопоняттями* і характеризував їх так: "зовні – поняття, всередині – комплекс"; "це місток, перекинутий між синкретичним, наочно-образним та абстрактним мисленням дитини". Діти переходять через цей місток за допомогою дорослих. Головний, "магістральний" вектор цього переходу – систематизація значень слів [1, с. 297, 149–154; 4, с. 124–125].

Істотна особливість псевдопонять – їх несистематизованість. Інтегровані в систему слова істотно інакше співвідносяться з відповідними їм об'єктами, ніж неінтегровані. Поза системою дитина пов'язує значення слів синкретично, асоціативно-комплексно, трансдуктивно. Понятійна систематизація значень здійснюється шляхом ієрархізації – між ними встановлюються ієрархізовані взаємозв'язки типу "рід – вид". До прикладу, дитині, котра запам'ятала слово "киця", а тому на основі візуального виявлення подібних на кицю зовнішніх ознак, називає цим словом бороду, шубу, кролика і т. ін., описово пояснюють на кшталт: Киця – це тваринка; тваринки бігають, стрибають, у них є ніжки, хвостики, мордочки, вони їдять і п'ють. Отож, кролик, як і киця – тваринка, а борода і шуба – не киці і не тваринки.

На основі поглибленого вивчення процесу систематизації значень слів дитини шляхом їх ієрархізації, Л.С. Виготський, зокрема, констатував: "...Дитина,

напевне, не входить у сферу відсторонених понять, відштовхуючись від спеціальних видів і піднімаючись усе вище. Навпаки, спочатку вона користується найбільш загальними поняттями. До щаблів, що посідають середнє місце, вона приходить не шляхом абстрагування, або знизу вверху, а через визначення і перехід від вищого до нижчого. Іншими словами, мислення дитини розвивається, переходячи від роду до виду і до різновиду, а не навпаки. Істотним підтвердженням цієї позиції є той факт, що перше слово, яке вживає дитина, є, дійсно, загальним означенням, і тільки значно пізніше в неї виникають часткові й конкретні означення. Дитина, зазвичай, раніше привласнює слово "квітка", ніж назви окремих квітів, і навіть якщо їй чомусь доводиться раніше оволодіти якоюсь локальною назвою і вона опанує слово "ружа" раніше, ніж слово "квітка", то користується цим словом і застосовує його не лише щодо ружі, а й відносно всілякої квітки, тобто користується цим окремим означенням як загальним. Зміст привласнених у такий спосіб понять поступово збагачується, збільшується" [1, с. 179–18; 4, с. 125].

Систематизація дитиною значень слів, якими вона оволодіває, вимагає від неї водночас оволодіння логічними співвідношеннями та операціями, відображеними у відповідних граматичних конструкціях: "тому що", "інакше", "якби, то" та ін. Психологічні експерименти засвідчують, що діти спочатку привласнюють слова-назви цих конструкцій, а потім доходять розуміння власне тих логічних співвідношень і операцій, які вони позначають. Так, дошкільнята здебільшого не можуть логічно правильно доповнити каузальні (причинно-наслідкові) судження. До прикладу: "Людина впала з велосипеда, тому що...". Вони завершують їх на кшталт: "... тому що вона впала і дуже забилася". Або: "Я загубив мою ручку, тому що..." – "...тому що я не маю чим писати". "Я пішов купатися, тому що..." – "...тому що потім я був чистим" (за Ж. Піаже). В усіх цих прикладах маємо каузальність, але іншу, яку умовно можна назвати зворотною ("ззаду – наперед"). Вочевидь ці сполучники у цьому віці – також псевдопоняття (за концепцією Л.С. Виготського). Водночас у висловлюваннях, які відображають їх власний життєвий досвід, діти дошкільного віку загалом доречно вживають ці сполучники і правильно розуміють їх зміст у фразах інших людей.

Важливим фактором успішної трансформації псевдопонять дитини у власне поняття є виявлення ситуативно важливих для неї *різних, відмінних властивостей* у предметах, з якими вона має справу. Л.С. Виготський зазначає: "Усвідомлення схожості з'являється у дитини пізніше, ніж усвідомлення відмінності. Дійсно, дитина просто поводить ся однаково щодо предметів, які можуть бути уподібнені один одному, не маючи потреби *усвідомити* однаковість своєї поведінки. Вона діє, так би мовити, за схожістю раніше, ніж її продумає. А відмінності у предметах унеможливають пристосування, що тягне за собою *усвідомлення*" [1, с. 208].

Основний висновок з результатів досліджень систематизації значень слів Л.С. Виготський назвав загальним законом. Цей закон стверджує: *“Розвиток процесів, які приводять згодом до утворення понять, сягають своїм корінням глибоко в дитинство, але тільки в перехідному віці визрівають, складаються і розвиваються ті інтелектуальні функції, які у своєрідному сполученні формують психічну основу утворення понять”* [1, с. 130; с. 125–126]. Загалом на основі цього закону він довів, що *поняття або значення слова є одиницею, яка становить єдність мислення і мовлення*. “Це така єдність обох процесів, яка далі не розкладається, про яку не можна сказати, що вона являє собою: феномен мислення чи феномен мовлення. Слово, позбавлене значення, не становить слово, а є звуком порожнім. Відтак значення – це необхідна, констатувальна ознака самого слова. Значення слова є самим словом, що розглядається з внутрішнього боку. Таким чином, ми маємо право розглядати його з достатньою підставою як феномен мовлення. Водночас значення слова із психологічного боку – ні що інше, як узагальнення або поняття. Узагальнення і значення слова – суть синоніми. Всіляке ж узагальнення, всіляке утворення поняття – це найбільш специфічний, найбільш істинний акт думки. Отож, ми маємо підстави розглядати значення слова як феномен мислення. <...> Значення – зафіксована в словах класифікація, категоризація предметів, явищ, їх станів і властивостей. <...> Значення або поняття є феноменом словесної думки чи осмисленого слова, *єдністю слова і думки*” [1, с. 297].

Окрім того, Л.С. Виготський зауважував, що діти, котрі вже володіють багатьма власне поняттями, продовжують використовувати і псевдопоняття, які ще тривалий час кількісно переважають у їхньому мисленні. І дорослі далеко не завжди оперують повноцінними поняттями. Трапляється, що загалом зріле, а іноді й вельми розвинене, понятійне мислення використовує псевдопоняття і навіть синкретично-комплексні узагальнення.

Необхідною умовою і засобом понятійного мислення є внутрішнє мовлення. Зовнішнє мовлення – це процес перетворення думки в слова, її матеріалізація та об’єктивізація, а внутрішнє – зворотний за напрямом процес, котрий лине зовні всередину, це процес “випаровування мовлення в думку” [1, с. 316]. Л.С. Виготський довів, що внутрішнє мовлення людини розвивається з того мовлення дитини, яке Ж. Піаже назвав *егоцентричним* на тій підставі, що діти раннього віку в процесі гри, малювання та інших занять говорять лиш про себе і для себе. Мовляв, дитина, яка егоцентрично говорить, ні до кого конкретно не

звертається, не цікавиться тим, чи слухають її, не чекає відповіді на свої висловлювання, не виявляє бажання повідомити щось навколишнім, вплинути на них, як і слухати й почути їх. Усе це істотно відрізняє егоцентричне мовлення від тих висловлювань дітей, посередництвом яких вони цілеспрямовано обмінюються інформацією, повідомляють, задають питання, просять, наказують, погрожують, критикують тощо.

Ж. Піаже, як відомо, ретельно дослідив егоцентричне мовлення дітей і дійшов висновків, основний зміст яких Л.С. Виготський виклав так: “Мовлення дитини раннього віку здебільшого егоцентричне. Воно не слугує цілям повідомлення, не виконує комунікативних функцій, воно лиш скандує, ритмізує, супроводжує діяльність і переживання дитини, як акомпанемент супроводжує основну мелодію. Воно нічого істотно не змінює ні в діяльності дитини, ні в її переживаннях, як акомпанемент не втручається у плин і стрій основної мелодії, яку він супроводжує. Між тим та іншим є швидше якась узгодженість, ніж внутрішній зв’язок. <...> Загалом егоцентричне мовлення не виконує жодної об’єктивно корисної, потрібної функції у поведінці дитини. <...> Це – мовлення для себе, для власного задоволення, якого могло б і не бути, внаслідок чого ніщо істотно не змінилось би в дитячій діяльності” <...> Відтак “...природно визнати в ньому симптом слабкості, незрілості дитячого мислення і природно очікувати, що у процесі розвитку дитини цей симптом зникатиме, ... звучатиме все тихіше й тихіше, допоки, нарешті, не зникне з її мовлення”. Справді, дослідження Ж. Піаже показали, що коефіцієнт егоцентричного мовлення до 7-8 років життя дитини наближається до нуля. Мовляв, воно просто відмирає, згортається, зникає як непотріб [1, с. 42–47].

Л.С. Виготський перевіряв правильність цих висновків за допомогою низки експериментів, які мали показати, чи є в дітей віком 3-5 років *ілюзія розуміння* їхнього егоцентричного мовлення навколишніми, що вимагало насамперед усунути підстави (факторів) такої ілюзії. На основі узагальнення результатів цих експериментів він вивів три особливості егоцентричного мовлення: 1) воно функціонує тільки у дитячому колективі за наявності інших дітей, притім зайнятих тією самою діяльністю, тому його можна назвати “колективним монологом”; 2) цей “колективний монолог” ґрунтується на ілюзії розуміння – дитина вважає, що її не звернені ні до кого персонально висловлювання зрозумілі всім оточуючим, що вони є спільним надбанням; 3) за формою це мовлення, як і соціалізоване (цілеспрямовано звернене до інших), озвучується, а не виголошується пошепки, невиразно, для себе. (Опис цих експериментів див.: [1, с. 42–51; 236–240; 321–345; 4, с. 126–128].)

Вказані експерименти переконали, що *егоцентричне мовлення – це вокалізоване, вербалізоване мислення*. Тобто воно являє собою озвучений інтелектуальний пошук, спрямо-

ваний на подолання утруднень і перепон, на пошук виходу з проблемних ситуацій. Узагальнюючи їх результати, Л.С. Виготський констатував, що в усіх експериментальних проблемних ситуаціях егоцентричні висловлювання дітей настільки виразно пов'язані з перебігом їхньої діяльності, настільки недвозначно свідчать про спрямованість на розуміння проблем, які виникають у її процесі, про пошуки шляхів і способів вирішення їх, про внесення таких змін у проблемні ситуації, які визначають усі їхні подальші дії, що увесь цей вербальний процес неможливо відрізнити від процесу власне мислення, що прийняти його за “простий акомпанемент”, який не втручається у перебіг “основної мелодії”, за побічний продукт дитячої активності просто неправильно. *Егоцентричне мовлення – це озвучений процес мислення дитини, тобто умова, спосіб і засіб формування й функціонування її свідомості, а ми ще й уточнимо – свідомої здатності як рамкової умови пізнання* (див.: [1, с. 48–50; 331]).

Л.С. Виготський остаточно довів, що егоцентричне мовлення дитини поступово зводиться нанівець не тому, що не виконує жодної об'єктивно корисної, потрібної функції у поведінці дитини, а тому, що трансформується у внутрішнє мовлення, за допомогою оригінального експерименту. Він пропонував дорослим людям розв'язувати задачі, шукати вихід з проблемних ситуацій уголос, тобто вокалізувати, озвучувати своє внутрішнє мовлення. Ці експерименти показали, що такі міркування дорослих уголос вражаюче подібні на егоцентричне мовлення дітей віком 7–8 років, себто на етапі завершення його трансформації у внутрішнє мовлення.

Насамперед і те й інше просто неможливо зрозуміти, якщо слухати або читати їх записаними у протоколі поза процесом тих мисленневих операцій, які вони організують і скеровують, тобто відокремленими, ізольованими від нього. Їх може більш-менш зрозуміти лиш той суб'єкт, котрий спостерігає за процесом розв'язування задачі, пошуку виходу з проблемної ситуації, що озвучується такими міркуваннями вголос. Ця незрозумілість зумовлюється тим, що вони скорочені, з пропусками, з “короткими замиканнями”, за визначенням Л.С. Виготського. Він назвав ці властивості внутрішнього мовлення *предикативністю* (у логіці предикат – присудок судження, висловлювання, який повідомляє про ознаки, властивості, особливості, стан підмета). Суб'єкт завжди усвідомлює, про що,

про кого йдеться у його внутрішньому мовленні. Інакше кажучи, він знає, має на увазі підмети своїх суджень і без їх називання вголос чи подумки. Тому це мовлення обходиться малою кількістю слів, які передають найбільш істотний зміст суджень – предикати, котрі інформують про ті властивості підметів, які треба врахувати, можна і варто використати, про можливі способи їх застосування тощо. Звідси – “короткі замикання”, фрагментарність, скороченість, згорнутість, уривчастість внутрішнього мовлення. Тому, якби внутрішнє мовлення суб'єкта почули інші, вони б не зрозуміли його, що й продемонстрували експерименти Л.С. Виготського.

А от письмове мовлення – найбільш розгорнуте і конкретизоване. Воно вимагає розлогіх пояснень словами навіть тієї інформації, яку в процесі безпосереднього спілкування посередництвом усного мовлення можна передати інтонаціями, мімікою, пантомімікою тощо. Адже письмове мовлення адресоване “заочним” комунікантам, що не передбачає безпосереднього зворотного зв'язку – моніторингу розуміння й сприйняття ними його змісту, а відтак роз'яснень, тлумачень, уточнень у його процесі, “за його перебігом”.

Формування письмового мовлення вимагає від дитини довільної, пильного *усвідомленого* контролю посередництвом *функціонування свідомої здатності*. Розмовляючи, вона не добирає свідомо звуки, які виголошує, себто не здійснює ніяких цілеспрямованих операцій щодо їх артикуляції. Навчаючись писати, дитина має щоразу розчленовувати слова, які пише, на звуки, з яких ці слова складаються, і перекодовувати ці звуки у відповідні їм букви. Таким самим чином діти пишуть фрази. Нарешті, семантика письмового мовлення вимагає *усвідомленого* мисленневого опрацювання значень найпотрібніших слів з метою розгортання їх у логічній послідовності і т. ін. Так само дорослий дописувач мусить переконливо, аргументовано пояснити, що він хоче сказати, щоб читачі могли адекватно зрозуміти цю інформацію. Все це здійснюється посередництвом внутрішнього мовлення. Отож письмове мовлення формується, розвивається і функціонує на основі й посередництвом внутрішнього і разом з ним.

Таким чином, *понятійне (предикативне) мислення є мовленнєвим, воно оперує понятійними знаннями, базисною системою яких постає мова і які, своєю чергою, діють як засаднича функціонально-психологічна складова свідомості. Отже, свідомою здатністю,*

свідомість як рамкова умова пізнання і методологування зароджується, формується, розвивається і функціонує водночас із понятійним мисленням і мовленням. (Про операції, якими послуговується понятійне мислення, про емпіричні й теоретичні поняття, емпіричне, теоретичне і творче мислення див.: [4, с. 128–130].)

Мислення й мовлення, свідомість, особистість формуються, розвиваються, функціонують у процесі діяльності. Притім, згідно з концепцією провідної діяльності Л.С. Виготського, на кожному з вікових етапів життя людини якийсь певний вид діяльності відіграє провідну роль у цьому формувально-розвивальному процесі: комунікативна (спілкування) – немовляти й підліткового, ігрова – в дошкільному, пізнавальна – в юнацькому і т. д. Отож аналітичне обґрунтування виникнення свідомої здатності в означеному вище розумінні вимагає виявлення ключових психологічних аспектів цього процесу. (Про види діяльності див.: [2].)

Діяльність – це рух-активність людства, тобто спосіб існування усіх соціальних груп та кожної окремої особистості, який являє собою не лише активну адаптацію до світу, як на біологічному рівні організації матерії, а й адаптування світу до своїх потреб – перетворення його, спрямоване на їх задоволення.

У такому онтологічному розумінні діяльність – дуже складна система, яка охоплює все, що роблять люди на всіх рівнях свого буття в усьому величезному розмаїтті його проявів. Однак це розмаїття можна й потрібно класифікувати – поділити на види за науково обґрунтованим критерієм найбільш істотних ознак. Згідно з методологічними принципами досліджень складноорганізованих систем, щоб адекватно систематизувати, класифікувати їх складові, треба насамперед аналітично вичленувати ту наявну в них усіх, базисну, “каркасну”, дедуктивну функціональну структуру, що об’єднує їх у системну цілісність попри всі їх відмінності. Такою структурою в складній системі “діяльність”, на наше переконання, є “суб’єкт – об’єкт” (в розумінні, суб’єкт – той, хто діє; те, на що спрямовані його дії, – об’єкт) [2, с. 66–67].

Найбільш істотні, сутнісні психологічні властивості й особливості будь-яких, всіляких проявів діяльності людини зумовлюються її свідомою мотивацією, стрижнем якої є ті потреби, які суб’єкт намагається задовольнити за її допомогою, та мета й ті цілі, котрі спонукають його до цієї діяльності,

звертають до її об’єкта. Тому ми вбачаємо у мотивації основний не лише загальнопсихологічний, а й загальнонауковий критерій поділу діяльності на види.

Водночас усі види діяльності неподільно взаємопов’язані функцією взаємозабезпечення, що найбільш виразно й переконливо постає у спілкуванні (комунікативній діяльності). Саме спілкування, а відтак ігри є умовою, способом і чинником формування й розвитку засновків як ноєзних, так і ноємних утворень свідомої здатності дітей дошкільного віку. Функціонально-психологічний аналіз цього психоформувального процесу, сподіваємося, буде поданий у наступному повідомленні.

ВИСНОВКИ

1. На думку А.В. Фурмана та, принаймні, переважної більшості серйозних методологів, методології свідомості як системи раціональних знань про парадигмальні підходи, принципи, методи, способи та засоби наукового пізнання її феноменології, немає й, імовірно, бути не може, тому що її феноменальна сутність полягає у ноуменально-інтелігібельному (трансцендентному, позаприродному тощо) вимірі, який неможливо пізнавати й пізнати засобами людської (“земної”, “природної”) науки чи бодай довести сам факт існування чи неіснування цього виміру, бодай, на сьогоднішній день. Тому феноменальна сутність свідомості перебуває на теренах компетентності віри. Однак підхід до свідомості як до “рамкової умови пізнання і методологування”, тобто як до інформаційно-досвідної матриці суб’єкта, що детермінує якісні параметри усіх його інтелектоємних функцій та діяльності, вимагає визначитись з істотним функціонально-психологічним змістом матричних засновків цього процесу детермінації. Ці засновки, на наше переконання, являють собою базисну складову “способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності” людини, про що пишуть М.К. Мамардашвілі та О.М. П’ятигорський.

2. З таких психологічних позицій біовітальний (“посейбічний”, “земний”) сегмент природи (“єства”) свідомості розглянуто як свідому здатність, що забезпечується “кореляційним співвіднесенням площин ноєз і ноєм” (А. Гурвіч) і об’єктивних, онтологічно-буттєвих значень та їх аксіологічної значущості для суб’єкта. Отож бо свідомість оперує і об’єктивними (незалежними від ставлення до них суб’єкта) змістами – знаннями, і суб’єктивними смислами (сенсами) – ставленнями. Тому

вивчення свідомості як “способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності” вимагало насамперед виявлення істотного психологічного змісту цих її двох функціонально співвіднесених інтенційних здатностей. Мовиться про висновки-настанови Д. Чалмерса щодо досвіду як основного факту, який повинна пояснювати будь-яка теорія свідомості. Адже зазначені співвіднесені інтенційні здатності не можуть формуватись і функціонувати інакше, ніж посередництвом і на основі оперування досвідом. Своєю чергою, основний, базовий поділ досвіду добре відомий – знання і ставлення (ноези і ноєми).

3. Шляхом системного поєднання функціонально-психологічних характеристик основних складових свідомості (комплексних умов функціонування свідомої здатності), тобто співвіднесення площин її ноєз і ноєм – понятійних, знань, цілепокладання, самосвідомості, ставлень, виведено дефінітивну характеристику її функціонального психологічного змісту: *людина знає, що вона знає про зміст того, що вона знає, зокрема й про себе як суб'єкта, і про своє ставлення до цього знаного.* Ця характеристика становить максимально лаконічний опис ключового змісту свідомої здатності, а отже і “рамкової умови пізнання й методологування” у процесі діяльності як способу існування людини. Іншими словами, це – характеристика *регулятивних умов “життя свідомості*, без якої або поза якою неможливі для людини ні мислення, ні діяльність, ані рефлексивне пізнання, ані компетентне методологування” (А.В. Фурман).

4. Логіка дискурсу цього повідомлення скерувала на семантичні терени ще двох з основних висновків-настанов Д. Чалмерса: *е)* “процеси, які пояснюють усвідомлення, будуть водночас частиною осереддя свідомості”; *з)* задовільною є та теорія, що пояснює, “*як саме виникає свідомість*”. Якщо погодитись із наведеним вище трактуванням функціонального психологічного змісту свідомості (регулятивної матриці функціонування свідомої здатності), то аксіоматичним буде твердження, що основою процесів, які забезпечують формування й функціонування усвідомлення, є внутрішньо-психічне оперування понятійними знаннями (названою, поіменованою інформацією). Базисний і головний серед цих процесів – *понятійне мислення*. Отож пояснення того, як виникає і розвивається це мислення в онтогенезі і філогенезі буде водночас психологічним поясненням, “*як саме виникає свідомість*”. Зауважимо, що свідомість виникає не з якогось

іншого ноумена чи феномену, а відповідно до генетичної запрограмованості центральної нервової системи людини та належних соціально-психологічних умов – комунікативної діяльності, спілкування.

5. Аналітична логіка дискурсу цього пояснення вимагала, зокрема, виведення дефінітивних характеристик ключового функціонально-психологічного змісту інтелекту та мислення: *інтелект* – це пізнавальна спроможність, яка являє собою здатність виявляти ті властивості, співвідношення та способи використання об'єктів, їх властивостей, застосування яких забезпечує розв'язання задач, знаходження виходу з проблемних ситуацій. У такому розумінні інтелект є основним засобом *мислення*, котре сутнісно становить процес розв'язування задач, пошуку виходу з проблемних ситуацій, вирішення проблем за допомогою інтелекту.

6. Понятійне (предикативне, дискурсивне) мислення є мовленнєвим, тому що воно оперує досвідом, акумульованим у понятійних знаннях, базисною системою яких є мова і які, своєю чергою, становлять засадову психофункціональну складову свідомості. Загалом свідомість, як рамкова умова пізнання і методологування зароджується, формується, розвивається і функціонує водночас із понятійним мисленням і мовленням. У повідомленні подано істотні психологічні операції та фактори цього процесу в онтогенезі: поверхові наочно-образні асоціації, асоціативні комплекси, синкретичні образи, псевдопоняття, егоцентричне, внутрішнє та письмове мовлення тощо (за Л.С. Виготським), й у філогенезі: партиципація, словесний символізм (за О.О. Потєбнею), ідеографічне та ієрогліфічне письмо та ін.

7. Мислення й мовлення, свідомість, особистість формуються, розвиваються, функціонують у процесі діяльності. На кожному з вікових етапів життя людини якийсь певний вид діяльності відіграє провідну роль у цьому формуально-розвивальному процесі (Л.С. Виготський). Отож аналітичне обґрунтування виникнення свідомої здатності в означеному вище розумінні вимагає виявлення ключових психологічних аспектів цього процесу. Всі види діяльності нерозривно взаємопов'язані функцією взаємозабезпечення, що найбільш виразно постає у спілкуванні (комунікативній діяльності). Саме спілкування, а відтак ігри (ігрова діяльність) є умовою, способом і чинником формування й розвитку основ і ноєзних, і ноємих утворень свідомої здатності дітей дошкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. *Собрание сочинений*: в 6 т. Москва : Педагогика, 1982–1984. Т. 2, 1982. С. 5–361.
2. Москалец В. Види діяльності з позицій суб'єктного підходу в психології. *Психологія і суспільство*. 2012. №4. С. 66–78.
3. Москалец В. Віра в Бога як психічний базис стану загального благополуччя особистості. *Психологія і суспільство*. 2015. №1. С. 55–65.
4. Москалец В. Сутність інтелекту, мислення, мовлення, свідомості як психофункціональних даностей. *Психологія і суспільство*. 2014. №4. С. 114–132.
5. Тихомиров О.К. Психология мышления. Москва : МГУ, 1984. 272 с.
6. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 378 с.
7. Фурман А.В. Метатеоретичні концепти пізнання свідомості. *Психологія особистості*. 2018. №1(9). С. 5–11.
8. Фурман А.В. Свідомість як передумова психологічного пізнання і професійного методологування. *Наука і освіта*. 2017. №3/CLVI. Психологія. С. 5–10.
9. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова методологування у соціогуманітаристиці. *Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти* / за наук. ред. Томчука М.І.; зб. мат. Подільської н.-пр. конф. Вінниця : КВНЗ “Вінницька академія неперервної освіти”. *Науковий вісник*. 2016. №1. С. 147–156.
10. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування. *Психологія і суспільство*. 2017. №4. С. 16–38.

REFERENCES

1. Vyigotskiy, L. S. (1982). *Myshlenie i rech [Thinking and speaking]*. (Vol. 2.). Moscow: Pedagogika, 5–361 [in Russian].
2. Moskalets, V. (2012). *Vydy diialnosti z pozytsii subiektного pidkходу v psykholohii [Types of activity from the standpoint of the subject approach in psychology]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 4, 66–78 [in Ukrainian].
3. Moskalets, V. (2015). *Vira v Boha yak psykhičniy bazys stanu zahalnoho blahopoluchchia osobystosti [Belief in God as a psychological basis will be the general well-being of the individual]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 1, 55–65 [in Ukrainian].
4. Moskalets, V. (2014). *Sutnist intelektu, myslennia, movlennia, svidomosti yak psykhofunksionalnykh danostei [The essence of intelligence, thinking, speech, consciousness as psycho-functional data]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 4, 114–132 [in Ukrainian].
5. Tihomirov, O. K. (1984). *Psihologiya myshleniya [Psychology of thinking]*. Moscow: MGU [in Russian].
6. Furman, A. V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodologuvannia [The idea and content of professional methodologization]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
7. Furman, A. V. (2018). *Metateoretychni kontsepty piznannia svidomosti [Metatheoretical concepts of cognition of consciousness]*. *Psykholohiia osobystosti – Psychology of personality*, 1 (9), 5–11 [in Ukrainian].
8. Furman, A. V. (2017). *Svidomist yak predumova psykholohichnoho piznannia i profesiinoho metodologuvannia [Consciousness as a prerequisite for psychological*

knowledge and professional methodologization]. *Nauka i osvita – Science and education*, 3, 5–10 [in Ukrainian].

9. Furman, A. V. (2016). *Svidomist yak ramkova umova metodologuvannia u sotsiohumanitarystysi [Consciousness as a framework of methodology in socio-humanities]*. *Psykholohichni zasady rozvytku, psykhdiahnostyky ta korektsii osobystosti v systemi neperervnoi osvity* (Tomchuk, M. I. Ed.; Podilska n.-pr. konf.). Vinnytsia: KVNZ “Vinnytska akademiia neperervnoi osvity”. *Naukovyi visnyk – Science Bulletin*, 1, 147–156 [in Ukrainian].

10. Furman, A. V. (2017). *Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodologuvannia [Consciousness as a framework for latency and methodologization]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 4, 16–38 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Москалец Віктор Петрович.

Функціонально-психологічна сутність свідомості як рамкової умови пізнання, методологування, віри, мислення, діяльності.

В дослідженні аргументовано, що методологія свідомості на сьогодні становить підвищену проблемну зону пізнавальної творчості, що спричинено поки що неспростовним фактом: феноменальна сутність свідомості перебуває в ноуменально-інтелігібельному вимірі, який неможливо пізнавати й пізнати раціональними засобами науки чи бодай довести сам факт існування чи не існування цього трансцендентного виміру. Тому закономірно, що пізнання вказаної сутності нині переміщене у формат компетентності віри. Водночас підхід до свідомості як до “рамкової умови пізнання і методологування” (А.В. Фурман), котра детермінує якісні параметри усіх інтелектоємних функцій та діяльності суб'єкта, вимагає обґрунтування серцевинного функціонально-психологічного змісту інформаційно-досвідних основ цього процесу спричинення як базисною складовою “способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності” (М.К. Мамардашвілі, О.М. П'ятигорський). З таких психологічних позицій біовітальний (“земний”) сегмент сутності свідомості має розглядатись саме як свідомо здатність, що забезпечується “корелюючою співвіднесеністю між площинами ноєз і ноєм” (А. Гурвіч) – і об'єктивних, онтологічно-буттєвих значень, і їх значущості для суб'єкта. А це означає, що свідомість оперує і об'єктивними змістами – знаннями, – і суб'єктивними смислами – ставленнями. Обстоюється теза, що для вивчення свідомості як способу опосередкованого встановлення умов функціонування свідомої здатності потрібно виявлення засадового психологічного змісту цієї інтенційної здатності, яка формується і функціонує завдяки досвіду. Шляхом системного поєднання функціонально-психологічних характеристик основних складових свідомості (співвіднесення площин її ноєз і ноєм) – понятійних знань, цілепокладання, само-свідомості, ставлень, виведено дефінітивну характеристику її функціонального психологічного змісту: *людина знає, що вона знає про зміст того, що вона знає, зокрема й про себе як суб'єкта, і про своє ставлення до цього знаного. Ця характеристика являє собою максимально лаконічний опис ключового змісту свідомої здатності, а отже й “рамкової умови пізнання й методологування” у процесі вчинкового діяння як способу існування людини, тобто як регулятивних умов “життя свідомості, без якої або поза*

якою неможливі для людини ні мислення, ні діяльність, ані рефлексивне пізнання, ані компетентне методологування” (А.В. Фурман). Відтак прагнемо пояснити, “як саме виникає свідомість” (Д. Чалмерс), спроможність усвідомлення. Доведено, що у підґрунті процесів, які забезпечують формування й функціонування здатності усвідомлення, перебуває оперування понятійними знаннями, де базисним серед цих процесів є понятійне мислення. Отож пояснення, як формується це мислення в онтогенезі і філогенезі виявляє, канал того, як саме виникає свідомість. Проте виникає не з якогось іншого ноумена чи феномену, а відповідно до генетичної запрограмованості центральної нервової системи людини та належних соціально-психологічних умов – комунікативної діяльності, спілкування. Понятійне мислення – це мовленнєве явище, тому що воно оперує досвідом, акумульованим у понятійних знаннях, засадничою системою яких є мова. Воднораз ці знання, своєю чергою, є фундаментальною складовою свідомості. Висновується, що свідомість формується, розвивається і функціонує в суголосі із понятійним мисленням і мовленням у процесі діяльності. До найістотніших психологічних операцій та факторів цього процесу в онтогенезі належать поверхові наочно-образні асоціації, синкретичні образи, псевдопоняття, егоцентричне, внутрішнє та письмове мовлення тощо (за Л.С. Виготським), у філогенезі – партиципація, словесний символізм (за О.О. Потєбнею), идеографічне та ієрогліфічне письмо та ін.

Ключові слова: *пізнання, віра, діяльність, досвід, інтелект, методологування, мовлення, психологічний зміст, понятійне мислення, поняття, свідомість, здатність, свідомість, усвідомлення.*

ANNOTATION

Viktor Moskalets.

Functional-psychological essence of consciousness as a framework condition of cognition, methodologization, faith, thinking, activity.

The article substantiates that the methodology of consciousness today constitutes a high problem zone of cognitive creativity, which is caused by an irrefutable fact: the phenomenal essence of consciousness is in the noumenally-intelligible dimension, which can not be recognized by rational means of science, or even be proved the very fact of existence or not existence of this transcendental dimension. Therefore, it is logical that the cognition of given essence is now transferred to the format of faith competence. At the same time, the approach to consciousness as a “framework condition of cognition and methodologization” (A.V. Furman), which determines the qualitative parameters of all intelligence functions and activities of the subject, requires substantiation of the core functional-psychological content of the information-experienced foundations of this causation process as a basis component “of the indirectly establishing method of conditions for a conscious ability functioning” (M.K. Mamardashvili, O.M. Pyatigorsky). From these psychological positions, biovital (“earthly”) segment of a consciousness essence must be regarded as a conscious

ability, which is provided by “correlative ratio between noesis and noema planes” (A. Gurwitsch) – and objective, ontological-existential meanings, and their significance for the subject. And this means that the consciousness also operates with objective contents – knowledge, – and subjective meanings – attitudes. It is advocated the thesis that for the study of consciousness as a method of indirectly establishing conditions for the functioning of conscious ability, it is necessary to identify the fundamental psychological content of this intentional ability, which is formed and functions thanks to experience. Through a systematic combination of functional-psychological characteristics of the consciousness main components (correlation between its noesis and noema planes) – conceptual knowledge, goal-setting, self-consciousness, attitudes, derived a definitive characteristic of its functional psychological content: a person knows that he knows about the content, that he knows, in particular, about himself as a subject, and his attitude to this knowledge. This characteristic is a laconic description of the key content of conscious ability, and hence the “framework conditions of cognition and methodologization” in the process of a deed as a way of human existence, that is, as a regulatory conditions “of consciousness” life, without which or beyond which for a person is impossible neither thinking, nor activity, nor reflexive cognition, nor competent methodologization” (A.V. Furman). So, we seek to explain, “how exactly does consciousness arise” (D. Chalmers), the ability of awareness. It is proved that in the basis of processes that ensure the formation and functioning of the ability to aware, there is the operation of conceptual knowledge, where the basis among these processes is conceptual thinking. So an explanation of how this thinking is formed in ontogenesis and phylogeny reveals a channel of how consciousness arises. However, it does not arise from any other noumenon or phenomenon, but according to the genetic programmedness of the human central nervous system and the proper socio-psychological conditions – communicative activity, communication. Conceptual thinking is a speech phenomenon, because it operates with the experience which is accumulated in conceptual knowledge, the underlying system of which is a language. At the same time, this knowledge, in turn, is a fundamental component of consciousness. It is concluded that consciousness is formed, evolves and functions in harmony with conceptual thinking and speech in the process of activity. The most significant psychological operations and factors of this process in ontogenesis include surface image associations, syncretic images, pseudo-concept, egocentric, internal and written speech, etc. (according to L.S. Vygotsky), in phylogeny – participation, verbal symbolism (according to O.O. Potebnya), an ideographic and hieroglyphic writings, etc.

Key words: *cognition, faith, activity, experience, intelligence, methodologization, speech, psychological content, conceptual thinking, concept, consciousness ability, consciousness, awareness.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Гусельцева М.С.,
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.**

**Надійшла до редакції 15.01.2019.
Підписана до друку 13.03.2019.**

Бібліографічний опис для цитування:

Москалець В.П. Функціонально-психологічна сутність свідомості як рамкової умови пізнання, методологування, віри, мислення, діяльності. Психологія і суспільство. 2019. №1. С. 35–51.